

ÍRÁSTÖRTÉNET (I/10.)

Sir Gerard Clauson (London):

A török 'runa' ábécé eredete⁴

Fordította: Szekeres István

A feliratokat megszokottan, de persze helytelenül, ótörök rúnaábécéként felismerve fejtettük meg a 19. század utolsó évtizedében. Azóta az ábécé eredete többször került megvitatásra, de teljesen kielégítő magyarázatot még nem terjesztettek elő. A jelen dolgozatban egy meglehetősen eltérő irányból javaslom megközelíteni a problémát, amit majd – remélem – bizonyítani tudok egy logikus és elfogadható magyarázattal.

Az írás az egyik leghasznosabb eredménye a civilizációnak, minden civilizált nép tud írni a saját nyelvén. Az írásrendszereket mint olyat nem egész népek nevében találták ki, hanem uralkodók vagy papok megrendelésére, akiknek a saját céljaikhoz szükségük volt egy ilyen rendszerre.

A legkorábbi írásrendszereket egymástól függetlenül találták fel Ázsiában, pontosabban Mezopotámiában és Kínában, Egyiptomban és Észak- és Közép-Amerikában.

Miután ezeket a rendszereket már más népek feltalálták, akik írni akartak a nyelvükön, nem kellett saját rendszerüket a semmiből kitalálni, csak a fejlettebb szomszédok rendszerét kellett hozzáigazítani a saját követelményeikhez.

Van némi bizonyíték arra, ha nem is közvetlenül, hogy az írást eredetileg annak érdekében találták fel, hogy állandó nyilvántartást lehessen tartani, például az uralkodók vagy templomok ingó vagy ingatlan tulajdonáról, a szolgálatukban lévő munkaerőről és hasonlókról.

Amint kitalálták, hamar hasznosnak bizonyult olyan dolgok feljegyzésére is, mint az uralkodók nagy tettei életük folyamán, vagy haláluk után a sírköveik, és a feliratok szövegei, bonyolult liturgiák és hasonlók.

Később úgy találták, hogy az írás hasznos, mint kommunikációs eszköz és nyilvántartás is, mivel lehetővé tette az uralkodóknak kapcsolatot tartani távoli

⁴ Clauson (1970), Sir Gerard: *The Origin of the Turkish 'Runic' Alphabet*. Aetz Orientalia XXXII. Copenhagen, 1970.

⁵ K. E. Maltwood: The discovery of a prehistoric zodiac in England. *Journal of the Royal Astronomical Society of Canada*, 09/1943. 17

tartományok vagy külföldi országok képviselőivel, és a független uralkodóknak egymással. Később még hasznos lett kereskedelmi célokra annak érdekében, hogy a kereskedőkkel tárgyalni, megállapodásokat tudjanak kötni.

Nem minden írásrendszert a saját nyelvükön találtak ki az emberek; például majdnem az összes modern afrikai nyelven – Etiópia kivételével – a keresztény vagy muszlim misszionáriusok által nekik feltalált ábécékkel írnak, akik átalakítani jöttek országukba a lakosság hitvilágát.

Ez természetesen nagyon felületes összefoglalása az okoknak, mely nyelvek esetében csökkentek az íráshoz erre a célra alkalmazott technikák, de alapvető háttérrel ad azon problémák megoldására, amellyel szembesülünk.

Először is, miért? A korai türkök nem voltak észrevehetően vallásosak. Néhány közülük különböző időpontokban felvette a kereszténységet, a buddhizmus, manicheizmus vagy az iszlám híve lett, de soha nem volt olyan saját bennszülött papsága, akiknek szükségük lett volna saját ábécére. Az ábécét ezért nem találhatták fel vallási célokra.

A korai türkök kereskedő nemzetként sem definiálhatók. Nem volt kétséges, uralkodtak bizonyos kereskedők fölött, akik azonban nem türkök voltak. Többnyire szogdok vagy kínaiak, akiknek saját írásrendszerük volt, és nem érezték szükségét, hogy törökül írjanak. Az ábécét tehát nem kereskedelmi okokból találták fel. Mi ezért hajlunk arra a következtetésre, hogy néhány türk uralkodó kormányzati célú megrendelésére, és talán a pontosabb célú tájékoztatás helyett feljegyzésre. Ez elvezet minket a kérdéshez, hogy mikor és kinek a parancsára?

Amikor a feliratok ezzel az ábécével meg lettek fejtve, azonnal észrevették, hogy a betűk között a Khakassziában és Tuvában (a továbbiakban: Kh. és Tuv.) felfedezett feliratokban sokkal több szabálytalan és torz volt, mint a nagy műemléknél Külső-Mongóliában, és arra a következtetésre jutottak e megérdemelt figyelmet érdemlő ügyben, hogy emiatt lennie kell egy idősebb, és így eredetibb ábécének.

A legkorábbi időpontok az 5. és 6. századba lettek javasolva, és ezen időpontokat ráadásul néhány elismert modern szakértő még most is méltányolja.

L. R. Kyzlasov *Novaja Datirovka Pamyatnikov Yeniseskoy Pis'mennosti* (A Jenyiszeji írásemlékek új keltezése) c. tanulmányában (megjelent a *Sovetskaya Arkheologiya*, 1960, 3. részében) a közelmúltban régészeti módszerekkel meggyőzően bizonyította, hogy ezek a Kh. és Tuv. feliratok nem korábbiak, de későbbiek, és néhány esetben sokkal későbbiek, mint a nagy emlékek.

És így a legrégebbi mintája az ábécének a Toñukuk (a továbbiakban: Toñ.) felirat, amelyik egy ismert belső és külső társításából nyilvánvaló, hogy a 8. század második évtizedében alkották. Kül Tégin (KT) és Bilge Xağan (BX) emlékművét néhány évvel később, a század negyedik évtizedének korai éveiben emelték.

Így a tökéletes *végző előzetes határideje* az ábécé találmányának a 8. század eleje, de biztosan már valamikor előtte kitalálták. Így a határidő utáninak bizton-

ságosan tudjuk a 6. század közepét figyelembe venni, amikor a türk törzs, akinek a nyelve már bizonyára ismert volt, gyorsan kiemelkedett a távoli Altai hegyeiből, hogy egy nagy birodalmat alapítsanak.

Ha elfogadjuk, amit biztosan lehet tudni, hogy inkább korábban találták fel, mint később a korabeli időszak két időpontja között, hasznos lehet a megfontolásához, milyen lehetőségek voltak nyitottak a feltaláló számára, amikor azt a parancsot kapta, hogy készítsen egy türk ábécét. A türkök ebben az időszakban érintkezésben voltak több fejlett néppel keleti, esetleg déli és nyugati irányban.

A legszorosabb és valószínűleg állandó kapcsolatok mindig is a keleti Kínával voltak, és sokat mond a türk uralkodók erős és józan eszéről, akik elvetették a lehetőségét, hogy az írásrendszer alapja a bonyolult kínai rendszer legyen.

Délen viszonylag korán érintkeztek Tibettel; Tibet királya egy minisztert küldött (blon), hogy képviselje őt a türk uralkodónak a *K. T.* (Kül Tégin) felirat északi oldalán, a 12. sorban leírt temetésén. De a tibeti ábécét még nem találták fel a 7. század második negyedéig.

A hagyományos beszámoló szerint Krisztus születése után 632-ben találta fel egy tibeti tudós, Thon-mi-sam-bho-ta, a tibeti király megbízására, az ő modellje egy kortárs indiai ábécé volt. Lényegében ez valószínűleg igaz, de valójában egy misszionárius ábécét talált fel valamelyik buddhista misszionárius Indiából, – akik ebben az időszakban nagyon kezdtek tevékenykedni Tibetben, – és nem bennszülött tibeti. Mindenesetre ezt a lehetőséget nem választották, és ez bizonyíték lehet (arra), hogy a rúnaábécét már feltalálták.

Maradt a nyugati, amely bizonyára az egyik átvehető lehetőség volt. Kr. u. 540-ben a steppék keleti részén a kínai határtól keleti Turfánig, a Kínai Turkesztánban, és egy nagyjából északra futó vonal mentén a Bajkál-tó nyugati csücskéig uralkodott a kínaiak által ismert nép, a Juan-juan (Jou-jan etc).

A birodalom nyugati részén egészen az Aral-tóig, beleértve Afganisztán és Északkelet-Írán részeit, valamint az orosz Turkesztán nagyobb részét, a Hephthaliták uralkodtak; azon túl délnyugaton volt a Szasszanida Birodalom. Ebben az időben a türk még csak egy kis törzs volt, amely egy századdal korábban vándorolt ki Nyugat-Kínából és az Altai hegyekben talált menedéket, ahol alávetettjei voltak a juan-juanoknak (ázsiai avaroknak), akiket aztán elszakított a polgárháború. Kr. u. 552-ben a türkök, más török nyelvű törzsek szövetségének élén, és szövetségben a Nyugai Wei dinasztiával Észak-nyugat Kínában, akik maguk is török eredetűek voltak, fellázadtak az ázsiai avarok ellen, megsemmisítették kormányukat, és átvették birodalmukat.

A türkök vezetője, akit a kínaiak T'u-mên-nek neveztek, felvette a xağan (kagán) címet, de ugyanabban az évben meghalt. Utódja a xağan fia, akit a Kínai Mu-han-nak nevezett; de ennek a *xağan*-nak személyes ellenőrzése csak apja birodalmának keleti részére terjedt ki. Feltételezték, az ország nyugati részének ellenőrzése apja fiatalabb testvére, Éstemi nagybátyáé:¹ a címe *yabġu*: de ez az alárendeltség soha nem lehetett több, mint csak névleges.

A bizánci Theophylactes Simocatta történész *Stembikhagannak* nevezi őt, ami azt mutatja, hogy hamarosan ő magának kellett vállalni a címét és pozícióját egy független *xağannak*. Ő nagyon hamar lett nemzetközi jelentőségű uralkodó, és diplomáciai kapcsolatokat létesített a szasszanida Khusraw Anushirwān császárral, akinek házasságba odaadta egyik lányát. A két uralkodó akkor megállapodott a Hepthaliták elleni közös támadásra, elpusztítva kormányukat, és elosztották birtokaikat, körülbelül Kr. u. 565-ben.

Éştemi: most távolabb is kezdett nézni, és elküldte „a szogd Maniakh” nevű megbízott követét, áthaladási jogokat kérni szasszanida területeken azért, hogy selymet tudjon szállítani Bizáncba. Ezeket a jogokat megtagadták, viszont ő majd elküldi Maniakhot a Kászpit megkerülve, a Volgán át, keresztül a Kaukázuson Bizáncba, közvetlen diplomáciai kapcsolatok létrehozására II. Justin császárral. A következő évben, Maniakh visszaútján Zemarchost, a bizánci követet kísérte, aki meglátogatta Éştemit: az ő nyári rezidenciájában, a Yolduz folyó völgyében, Karashahr északi részén.

Az bizonyára hihetetlen, hogy Éşteminek kellett volna elvégezni ezeket a bonyolult diplomáciai tárgyalásokat anélkül, hogy lett volna néhány közlő eszköze, hogy írásban kommunikáljon követével, és ez nem tűnik túl merész utalásnak arra, hogy a rovásírás ábécét az ő parancsára találták ki a 6. század harmadik negyedében.

Nem igazán meglepő a tény, hogy ez az ábécé gyorsan terjedt el ebben az időszakban az egész török nyelvű világban. Amint egy ilyen ábécé elérhető volt, minden törökül beszélő szerette volna használni írásra. Valójában ez az ábécé nem csak a Második Türk Birodalom uralkodói és azok magas rangú tisztviselőinek műemlékeiben használt, hanem az Első Ujgur Birodalomnak a korai műemlékeiben is, ami követte azt.

Éştemi neve: még mindég emlékeztek rá keleten 150 évvel később, bár az ő bátyja és unokaöccse voltat, rá olyan kevesen emlékeztek, hogy őket kétségtelenül együtt említik egyfajta rövid vegyületszóban.

Összevetve a törökök betűzését és a kínai és bizánci átírásait ennek a névnek, bizonyítják, hogy Éştemi volt: és nem, mint az általában írt, Iştemi;.

A KT és BX emlékmű fő részei kezdődnek: — „Amikor az eget teremtték fent és a földet alá, az emberek gyermekei a kettő közé voltak teremtvé. Őseink Bum.n Xağan and Éştemi : Xağan a trónra emelkedett (uralkodni) felettük.”

A második magánhangzója az első névnek nincs kiírva, vélhetően azért, mert rövid volt, de az óta ellátták *ı*-vel, ha feltételezzük, hogy ennek kell képviselni ugyanazt a nevet, mint T’u-mên (észak-nyugati középső kínai *t’ou-mən*) a kínai történelemben.

Ez bizonyára fonetikusán lehetetlen. Vannak hasonló ellenvetések a Mu-han azonosításával (észak-nyugati középső kínai *mbug-yân*), de talán képviseli egy kombinációja, a Mu (*mbug*) és mên (*mən*). A lényeges pont az, hogy az Éştemi név még mindig emlékezett, noha a kapcsolata az ábécével valószínűleg fele-

désbe merült. Ami Ésteminek szükséges volt, az természetesen sokkal több, mint egyszerű találmánya a türk írás módszerének; hogy szükséges továbbá egy kancellária, amely levelezését végezné és, ami még fontosabb, tanítsa tisztviselőit írni és olvasni. Létezik szerencsére egy pontos analogia ehhez a Mongol Birodalomban 650 évvel később. Amikor Chinggis Khan felfedezte az írás értékét, mintegy támogatást az igazgatáshoz, megparancsolta az elfogott Naiman Khan kancellárjának, akit éppen legyőzött, az uigur nevű T'a-t'a T'ung-a kínai történelemben, hogy dolgozza ki módszerét a mongol írásnak az uigur írás szerint, és továbbá megszervezni egy kancelláriát, ebben az olvasás művészetét és írást lehet tanítani tisztviselőinek, egy időben, ahogy a kormányzati levelezést kezelik. Valójában Chinggis ezt olyan fontosnak tekintette, hogy a saját fiait elküldte iskolába. Valami hasonlónak kellett történni a türk udvarnál. A kérdés az, hogy kit tudott volna megbízni ezzel a fontos feladattal. Akárki is találta fel a rovásjel ábécét, egy magasan képzett embernek kellett lenni, jó tájékozottsággal a hangtan és a hangok művészetét képviselő betűkkel. Az a lehetőség, hogy török anyanyelvű volt, kizárható. Ha voltak ott bármilyen művelt türkök ebben az időszakban, amely egyáltalán nem valószínű, kaptak volna egy kínai oktatást, mint Toñukuk tette 100 évvel később.

Ő talán a legyőzött ellenségnek volt tisztviselője, ezen esetben valószínűleg a Hephtalitáknak, mint volt T'ung-a, vagy esetleg egy jól képzett baráti őshonos, valószínűleg egy kereskedő, talán még a szogd Maniakh, aki fontos küldetéseket végzett, már megemlítette. Mindenesetre ő több nyelven tudott olvasni és írni, és amit például először kellett tennie, hogy ezen ismeretek alapján alkosson türk ábécét, amit mindenekelőtt könnyen lehet olvasni és írni.

A különböző ábécék egyike sem volt valóban alkalmas türk írásra, amelyek használatosak Közép-Ázsiában a 6. szd. közepén, és még ha ők nyitottak a kifogásra, hogy ha a türkök tudták olvasni, más ember is képes lett volna rá. Még a 6. sz.-ban óvatos diplomatáknak figyelembe kellett volna venni a lehetőségét, hogy üzeneteik esetleg elolvassák olyan emberek, akiknek nem szánták. Nem indokolatlan feltételeznünk, hogy bárki is volt a feltaláló, azt mondták, hogy találjon ki egy ábécét, találjon ki, amelyet mások nem képesek elolvasni, megengedhet magának egy kis enyhe titkosírást. Később vissza fogok térni a pontokra, amelyekben a titkosírás szerepet játszhat; egyelőre azt kell egyszerűen feltételeznem, hogy megpróbált felépíteni egy ábécét közelben lévő anyagok használatával.

Első hajlama a török íráshoz kétségtelenül az iráni (eredetileg arámi) ábécé lett volna a türk íráshoz, amelyet évszázadok óta szinte az összes közép-iráni beszélt nyelvek írásához használtak Közép-Ázsiában, beleértve valószínűleg a saját anyanyelvét. Első látásra ez talán nem úgy tűnt neki, hogy túl nehéz; az I. táblázat azt mutatja, hogy a különbségek a türk mássalhangzós szerkezetek és a kortárs iráni nyelvjárássok, a közép-perzsa, szogd és a khwarezmi között nagyon kicsi volt.

Az iráni ábécé, bár ez hagyományos eszköz volt ezen hangoknak a képviselőjére, mélységesen nem volt kielégítő. Az eredeti arámi ábécé nem tartalmazott többet, mint 22 betűt, és ezek közül több képviselt egynél több hangot, és öt képviselt olyan hangot, amelyek léteztek az irániban. Egyik az utóbbiak közül a *tsadde*, ebből képviselt egy hangsúlyos *š*, használták a *č* képviselőjére, amely hang nem létezik az arámiban.

A többi négy sosem volt használva hangok képviselőjére, de megtartotta szellemszerű léte miatt az írás sajátos iráni szokásához a teljes arámi szavakat, az úgynevezett piktogramokat vagy logogramokat, és úgy olvassák őket, mintha azok egyenértékű iráni szavak volnának. Ami az angolban azonos dolog, egy vagy két esetben; például mi *e.g.* írunk, a kezdőbetűit a latin *exempli gratia* (például) mondásnak, és olvassuk azt, mint „for example” (például). A türk sohasem tette ezt, a feltaláló így a teljes iráni ábécéből kaphatott 18 betűt, amelyekből hét több mint egy hangot képviselt. Ez megszokott gyakorlat e betűk képviselőjére a héber betűk terén, amelyekből végül is származtak, és nevezik a betűket e nevekkal. Én követtem ezt a gyakorlatot a II. táblázatban, amely mutatja ezeket a betűket és hangokat az általuk képviselt közép-iráni nyelven.

Ez egy általános táblázat; vannak kisebb eltérések a különböző nyelvek hangzásbeli szerkezete között, és ez befolyásolta néhány betű használatát.

Például, nincs *l* a szogdban, néhány jövevényszó kivételével, ez a hang, amely dentális *d* réshanggá vált, de *lamed* volt, kényelemből képviselte ezt a hangot. Néhány nyelvben a kiejtés túlságosan megváltozott, de a régi helyesírást még mindig őrizték, így az eredeti zöngés *d* zárhang, amely *t* lett, írásban *daleth* volt (a szogdban *lamed*).

Ott volt egy másik nehézség ezen iráni ábécé használatával kapcsolatban. Minden betű idővel jó mértékben megváltoztatta alakját, és részeként ennek a folyamatnak egyes változatokban a *daleth* és a *resh* megkülönböztetlenné váltak; így voltak a *vau*, *zain* és a *nun*; és a szogdban a *gimel* és *cheth* még megkülönböztetetlenek a 4. században, nem sokkal később. Így tehát csak 14 és 16 között voltak különböző betűformák, ha csak nem ékezetes jeleket használtak, megkülönböztetni köztük a félreérthető betűket.

Ami a mássalhangzó hangokat illeti, nem voltak nehézségek használatukkal kapcsolatban az iráni ábécét türkül írni a tisztán grafikusan imént is említett kivételével. A három hang az I. táblázatban, amelyek sajátosak voltak a türkben, a veláris zárhang *k* a *cheth* által lett volna képviselve, amely képviselte a veláris réshang *x-t*, és a torokhangú nazális *ñ* and *ŋ* lett volna írott *ny*, mint volt később az ujgur ábécében.

A magánhangzóknál azonban más kérdések voltak. Alapvető különbségek vannak a türk és az iráni nyelvek magánhangzóinak között. Eltekintve attól a tényről, hogy kevesebb a magánhangzó hang az irániban, a türkben két sorozatban vannak a magánhangzók, hátsó (hátról képzett mély) és első (előlről képzett magas hangrendű); bármely adott szóban csak az egyik vagy a másik széria magán-

hangzóit használják, és a magánhangzók jellegzetessége egy szóban jelentéstani-
lag jelentős; például az *at* jelentése „ló” és az *et* „hús”.

Van még néhány párja a szavaknak, amelyben a különbség a magánhangzók
hosszában jelentéstaniilag jelentős, az *at* jelentése „ló” és *a : t* jelentése „név”. Ez
azonban tisztességes, ha hozzátesszük, hogy a hosszú magánhangzók eltűntek a
legtöbb török nyelvből a középkori időszakban; többségében közülük az *at* most
egyaránt jelent „lovat” és „nevet”, és a török írásnak nagyon kevés rendszere
tesz különbséget a hosszú és rövid magánhangzók között.

Egy összehasonlítás a két magánhangzórendszer között, a III. táblázatban
fogja bemutatni a probléma több dimenzióját. Az arámiban, és elméletben a be-
lőle származtatott iráni ábécében csak a hosszú magánhangzók voltak kiírva,
magának az olvasónak hajlékonyan hagyva a rövid magánhangzók kínálatát. A
gyakorlatban a 6. században, a félreérthetőség elkerülése érdekében, néhány rö-
vid magánhangzó is képviseltette magát betűivel az iráni szövegekben. Ha a fel-
találó, megpróbált egyszerűen írni törökül az iráni ábécében, egészen kihasznál-
va ezt az engedményt, legyőzte volna a saját céljának eredményét, egy világos
és egyértelmű rendszerét az írásnak, mivel az olvasó sok esetben lehetetlennek
találta volna annak eldöntését, hogy a mindössze három magánhangzó melyik
betűt képviseli, amelyek rendelkezésére álltak, az *aleph*, *vau* és *yod*, és melyik
rövid magánhangzókat kellett használni, amikor az nem volt jelölve.

Azt tartom lehetségesnek, hogy a feltaláló, amikor ebben a bizonytalan hely-
zetbe találta magát, volt egy pompás ötlete az elégtelen iráni ábécé kiegészítésé-
re úgy, hogy néhány pótlólagos betűt átvett a görög ábécéből, akár annak
heptalita vagy bizánci formáját. Ez nem csak kihúzná őt az imént említett nehéz-
ségéből, de hozzáadna egy fontos titkosító elemet az ábécéhez.

Nagyon kevés próba megmutatta volna neki, hogy az egyszerűen hozzáadott
görög magánhangzók nem oldanak meg a problémát; nem volt közülük elég és
nem rendelkeztek a szükséges hangértékekkel.

Ezért javaslom, mint további feltevésként, az ő még nagyobb zseniális ötlete
szerint az iráni ábécé alkalmazását, mint gerincét az új ábécéjének, és hozzáadva
egynéhány görög betűt, amelynek sajátos feladata lenne jelezni, hogy a sza-
vak, amelyekben használták őket, elülső (elől képzett) magánhangzók voltak.

Volt egy előzetes nehézség; a két ábécé nagyon különbözőnek látszott, és az
iráni ábécét sajátosan jobbról balra, a görög ábécét balról jobbra írták. Úgy dön-
tött, hogy követi az iráni példát, és jobbról balra ír, és láthatóan megfordulhat
néhány görög betű ebből, hogy úgy mondjam, szembe egy irányba.

Az is nyilvánvaló, hogy olyan részarányos ábécét akart alkotni még akkor is,
ha ez a prototípusokban használt betűk alakjának igen jelentős módosításával
lehetséges. Ráadásul, az ilyen változtatásoknak volt némi titkosító hatása.

A IV. táblázat egyes csoportjait mutatja a betűknek, amelyek úgy tűnik, vá-
lasztékos kidolgozásai egyetlen alapötletnek. Az első sorban, például, az első
betű egy egyszerű függőleges vonal, úgy látszik, mint egy alap a többi részére; a

következő négyben egy rövid ferde vonal van csatolva különböző pontjain, a következőben két ferde vonal, a következő négyben egy hajlított vonal és a következő négyben két hajlított vonal.

Ebben a táblázatban, amelynek célja csupán, hogy bemutassa az alaktani hasonlóságok között az érintett betűket, a betűk és számaik az V. táblázatban láthatók. Az utóbbi táblázatban a betűk és az iráni és görög betűk, amelyek a jelek szerint, mint látható prototípusok szolgálnak számukra, és figyelmes tanulmányozásuk fogja megmutatni, másoknál mennyivel több prototípus lett bizonyosan megváltoztatva annak érdekében, hogy készítsen egy részarányos ábécét.

Vagy két betűnek a IV. táblázatban nincs felismerhető prototípusa, és érdekes látni, hogy ezek is ugyanolyan formába vannak hajlítva. Bármilyen részletes vitának a betűk egyéni formáiról a valós feliratok és dokumentumok fényképeinek és másolatainak tanulmányain kell alapulnia.

Eltekintve azoktól az egyes feliratokat tartalmazó kiadványoktól, mint Prof. Aaltó Toñ. -ja, Prof. Ramstedt két Uyğur felirat kiadása, a Suci és Şine Usu, és a saját kiadásom az Ongin feliratokból, vannak olyan másolat gyűjtemények Radloff két kötetes *Atlas* -ában, amit a Societé Finno-ougrienne adott ki, Malovnak a *Yeniseyskaya Pis'mennost' Tyurkov*, Moscow/Leningrad, 1952 (ahogy Malov idézte), és H. N. Orkunnnak *Eski Türk Yazıtları*, 3. kötet és index, Istanbul, 1936 (ahogy ETY idézte).

Lássuk, hogy feltevésem hogyan illeszkedik a tények látható reprodukcióiba. Először is rendezni kell egy kezdeti nehézséget, de nem áthidalhatatlan. Amit próbálunk összehasonlítani, az eredeti türk rovásírás ábécé betűit az egyik oldalon, és az iráni és görög ábécé betűit a másikon, amikor a türk anyagunk írott szövegeit legalább másfél évszázad, és bizonyos esetekben sokkal hosszabb ideig írták az ábécé feltalálása után, amelyek, bár alapvetően azonosak, ténylegesen különböznek egymástól egy kicsit, és néhány esetben nem is olyan kis mértékben, és amikor nem tudjuk pontosan, melyek számos változata volt ismerős a feltalálónak az iráni és görög ábécékből.

A török oldalon az ábécék anyaga: —

- (1) emlékművek Külső-Mongóliában;
- (2) papír dokumentumok;
- (3) feliratok és karcolatok Khakassiaból, közzétéve
Malov No. 26 tól No. 39-ig és No. 48.
- (4) feliratok és karcolatok Tuvából, a megmaradó szövegek
Malov (kivéve No. 47, a Suci felirat).

Mi figyelmen kívül tudjuk hagyni a többi anyagot, a Talas és Khoyto-tamir feliratokat és egyéb maradékot, mivel nem tesz hozzá semmi értéket a mi sajátos szándékunkhoz.

Mindezen ábécéknek, a mi szempontunkból tekintve, vannak sajátos hiányosságai. Az emlékművek közül a legtöbbet kínai kőművesek faragták, akik talán nem értették, amit faragtak, de nem lehet kétséges a szakmai büszkeségük, hogy azok épp oly csinosak és szépek legyenek, amint lehetséges. Ők előkészített papír vázlatokból dolgoztak, maga Toñukuk által, K. T. és B. X. Yolhğ Tégin mellett, tagja a királyi családnak, és más ismeretlen személyek által.

Ezek az emberek már valószínűleg tanítottak írni és olvasni egy kormányzati iskolában, amelyben valószínűleg abban az időben erőfeszítéseket tesznek egy ábécé előállítására a szebb és alkalmas királyi feliratokért, mint a mindennapi használatra.

A papír dokumentumok több kézen mentek át. Néhányat, például az Irk Bitig (Jóslatok Könyvét) és a manicheus szövegeket (*ETY II* 175ff.), nyilvánvalóan hivatalos írástudók írták, akik tanítottak egy szép kézzel írt könyvet nád tollal írni, amelynek keretében a függőleges vonalak nagyon vastagok, a vízszintes vonalak nagyon vékonyak. Nem volt kétséges, azt tanították, hogy szakszerűen írjon, talán manicheus egyházi iskolában. A Miran dokumentumot (*ETY II* 98) egy olyan hivatalnok írta, akit világosan megtanítottak, hogyan írjon kézzel egy hasonló könyvet. Csak a Tunhuang levél (*ETY II* 100) van (úgy) írva, hogy milyennek néz ki a szokásos kézírás a mindennapi levelezésben, de ez úgy néz ki, mint egy szakképzetlen változata egy kézzel írt könyvnek, mint ebből a könyvből egy kézírás finomított változata.

Míg az emlékművi és okirati ábécék úgy néznek ki, mint több generáció írás és olvasás oktatásának rendkívül kifinomult eredményei, a Kh. és TŰV. feliratok teljesen egyszerűek, mint olyan emberek alkotásai, akiket soha nem tanítottak írni, de valamilyen módon magukra szedték; a betűk néha fordítva vannak írva; hátul képzett magánhangzókat használnak néha a szavakban elől képzettek helyett és *fordítva*; szavakat kihagytak; mondat maradt befejezetlenül helyhiány miatt; például egy Kh. feliratban, *Malov* No. 28, egy mondat van körbe írva egy sírlemez szélén az egyik irányba, és egy másik, ugyanarról a pontról a másik irányba, hirtelen vége van egy szó közepén, amikor találkozik az első mondat végével.

Legtöbbje ezeknek a feliratoknak sírfelirat, kisebb jelentőségű vezéreké, akik a török nyelvű világ távoli sarkaiban lettek eltemetve. Ezeket valószínűleg az elhunytak rokonai emelték, akik az uralkodó ház egyik tulajdonságaként tisztelték a feliratos sírköveket, de nagyon valószínű, sem olvasni, sem írni nem tudott egyik sem.

Mi csak ki tudjuk találni, ki alkotta és faragta ezeket a feliratokat; ők olyan vándorló kőművesek lehettek, akik sírkövek faragásából éltek; ők félig írni-olvasni tudó háborús foglyok lehettek a fejlettebb országrészekből. Bárki, akinek kötelessége volt a rögzített dokumentumok vizsgálata, mint nekem az első világháborúban, ismeri, milyen rendkívül rosszul írott és gyakran érthetetlen írása tud lenni a félig írni-olvasni tudó katonáknak. Ha megnézzük ebből a szem-

pontból a Kh. és Tuv. feliratokat, akkor nem kell túlságosan megzavarjon, ha találunk feliratokat amelyeknek nagy értelme egyáltalán nincs, és a betűk sajátos formái máshol ismeretlenek; nem is szükséges őket túl komolyan venni. Szélsőséges eset a *Malov* No. 41, a tuvai normák szerinti szokatlanul tiszta hosszú egy felirat. Tudósok nemzedékei törekedtek arra, hogy némileg megértsék, és megállapítsák a benne lévő furcsa betűk közül néhánynak a hangértékeit; mindent alkottak és faragtak egy írástudatlan megbízónak, akik akartak egy méltó emlékművet, talán egy hadifogoly személy által, aki alig tudott írni, de volt néhány homályos ötlete arról, amit egy sírfeliratnak tartalmaznia kellene. A hagyományos kezdete az ilyen sírfeliratoknak a megfelelő helyen, *er atim* „az én felnőtt nevem”, a középső sorban a kő elülső részén, és szétszórva a szövegben két vagy három szó és frázis, amelyek gyakoriak a sírfeliratokban, *er erdemi*: „férfias erények”, egy torz *m* -mel, három alkalommal; *ben* „ÉN”, háromszor; *sizime*: (Én már elváltam) „tőled is (kedvesem)”, négyszer, *sizim* -mel, lehetetlen formában, másik kétszer. A többinek egyáltalán nincs értelme.

Ezeknek a feliratoknak két további hátrányuk van. Ezek annyira durva kövekből faragottak, hogy rendkívül nehéz, kivéve a hosszan tartó vizsgálatával, a fény különböző szögeivel felfedezni, hogy pontosan mi volt rájuk faragva, ezért a másolataik nagyon gyenge minőségűek. A „javított” változatok Radloff *Atlas der Alterthümer der Mongolei*, (Mongóliai Régiségek Atlasza c. művében) St. Petersburg, 1892ff., gyakran eléggé megbízhatatlanok. Például az ötödik szó az 1. sorban (az alsó sor) *Malov*nak, mint a No. 15 másolatban látható a 79 *btg* lemezen, bár ennek a feliratnak minden szerkesztője egyetért abban, hogy lehetett (a frázisban *bi:r otuz* „harmincegy”).

Ismét a fényképész az, aki *Malov* No. 49-től 51-ig közzétett fényképeit retusálta, a feliratok betűit fehér krétával láthatóvá tette, mielőtt lefényképezte őket; a szándékai kiválók voltak, hiszen e nélkül az eljárás nélkül a betűk aligha lettek volna láthatók ezeken a fényképeket; de a gondos vizsgálat azt mutatja, hogy néhány kréta jelölés rossz helyen van, úgy hogy egészében a másolatok félrevezetők, és annál is inkább félrevezető, amiért látszólag annyira egyértelmű. *Malov* No. 43-tól No. 46-ig A. M. Shcherbak által felülvizsgált változatai a *Pamyatniki Runicheskogo Pis'ma Yeniskeysikh Tyurok in Narody Azii i Afriki* című, 1966 4. részben megjelent cikkében mutatja a hibás első kiadásokat és fordításokat.

A jelenlegi ügyünk szempontjából ezek a hibák nem létfontosságúak, milyen betűket tartalmaztak a feliratok ábécéi, de nem kell figyelembe venni a betűk kétes alakjait, különösen, ha azok olyan szavaknak a részei, amelyek nem ésszerűek, és ez szomorú, hogy egy jó tudós, mint O. N. Tuna, oly sok időt kellett volna tölteni, hogy kitalálja a betűk hangértékeit, amelyek valószínűleg soha nem léteztek.

Összefoglalva, egyik ábécé sem azonos valószínűleg az eredeti 6. századi ábécével, de ha együtt vesszük őket, adhatnak nekünk egy meglehetősen világos képet, hogy mint is nézett ki.

Az ábécék három fő csoportba tartoznak, megkülönböztethetők, ahogy a zárt *é* és a szibillánsok vannak képviselve: —

(1) a Tuvai ábécé egyedül őrzött meg egy különleges betűt, a No. 2. *é*-t; a többi feliratban és dokumentumban ugyanezt a hangot az *i* betű képviseli, vagy egyáltalán nincs képviselve.

(2) a Kh. és Tuvai ábécék megtartották a két különböző betűt, a No. 27. és No. 28.-at palatális szibillánsokként.

(3) a megmaradt ábécék elvesztették a No. 2. és 28.-at.

Négy kisebb változata van a monumentális ábécének: —

(a) a KT (Kültegin) és BX (Bilge Kagán) és valószínűleg még a Küli Çor feliratában, amelyek másolata nagyon középszerű, a (veláris) hátul képzett magánhangzóval harmonizáló *s* (sz)-t képviseli a 25. számú, a (veláris) hátul képzett magánhangzóval harmonizáló *ş* -t képviseli a No. 27. és mindkét hangot elől képzett (palatális) magánhangzóval a No. 26.

(b) a *Toñ*-ban eltekintve a No. 27.-nek két kétes előfordulásától, a 4. és 5. sorában egyaránt hátul képzett (veláris) magánhangzók hangjaival képviseltetik magukat a No. 25.-nél és elől képzett (palatális) magánhangzók a No. 26.-nál.

(c) az Újgur emlékekben, a Suci, Şine-usu és III (ETY II 37 kk.) mindkét hangot hátul képzett mély (veláris) magánhangzók képviselik a No. 27.-nél, és elől képzett magas (palatális) magánhangzók a No. 26.-nál.

(d) az Ongin emlékműben a No. 26. mind a két hangot minden magánhangzóval képviseli.

Három kisebb változata van a hiteles ábécének: —

(a) a Tyok okirat ábécéje (ETY II 97) ugyanaz, mint a monumentális (a), bár a betűk formái meglehetősen különbözőek; és az elülső (elől képzett) magánhangzók megkülönböztettek tőle egy *s* (sz) hangértékű írásjelet.

(b) az Irk Bitig (Jóslatok Könyve) ábécéje, a Tunhuangi betűnek és valószínűleg a Miran emlékek is, amelyik fényképe elmosódott, ugyanaz a betűje, mint a (b) emlékek.

(c) csak a No. 25 és No. 26 manicheus szövegek ábécéje őrzi, és használja őket egyszerű formában, és egy *ş* jelentéktelen írásjellel.

A Kh. és tuvai feliratok annyira tele vannak hibákkal és szabálytalanságokkal, hogy lehetetlen határozottan beszélni róla, de a helyzet úgy tűnik az, hogy a No. 25 számú nincs használva, a No. 27 képviseli az *s*-t és néha hátul képzett magánhangzók az *ş*-t, mindig a No. 26 képviseli az *s*-t elől képzett magánhangzók, és a No. 28 számú *ş*-t elől képzett magánhangzók és általában hátul képzett magánhangzók szintén.

Ami az iráni ábécét illeti, mi nem vagyunk jól ellátva a 6. században használt példányokkal; valójában csak kettő vehető igazán számításba. A középperzsának a Pehlevi zsoltárban vannak töredékei, amelyeket a kínai Turkesztán Bulayiqban fedeztek fel, amelynek csodálatos másolatait F. C. Andreas és K. Barr, *Egy Pehlevi Zsoltár Fordítás* (címmel), a wissenschaftli Porosz Akadémia ülésén tette közzé, 1933-ban. Ezt Henning a Keleti Középiráni Nyelvészet Kézikönyve I, IV, c. cikkében (Leiden/Köln, 1958, 47. oldal) a 7., vagy talán a 8. századba keltezi, csupán néhány betűt tartalmaznak, amelyek megőriznek néhány 6. századi formát.

5 Acta Orientalia. XXXII

A szogdoknak ott vannak a Tunhuang közelében felfedezett 4. század elejére keltezett „régí szogd levelek” (lásd Henning, *op. cit.*, 55. oldal). Ezek három-négy évszázaddal idősebbek, mint a többi szogd példányok, és ábécéjük jelentősen archaikusabb, mint a többi szogd példányok, de még mindig szabványos formák lehettek a 6. században.

Mi teljesen tudatlanok vagyunk, hogy milyen módon tanították az írást és olvasást ebben az időszakban.

Tudjuk, hogy a szaszanida kormányzat fenntartott olyan iskolákat, amelyekben a leendő alkalmazottaiknak adtak egy bonyolult írás és olvasás oktatását, beleértve az ideogrammak használatát, és lehetséges, bár talán nem valószínű az, hogy megtanították őket olyan dolgokra, mint jóval korábbi érmék és királyi feliratok olvasására.

Kétséges, vajon voltak-e hasonló intézmények Szogdiában vagy a távolabbi keleti kereskedelmi központokban. A fiatal szogdot valószínűleg megtanította olvasni és írni az apja, vagy a munkáltatója, és az ő tanítása, nem kétséges, szigorúan praktikus volt. A kérdéshez tartozik, mert míg a legvalószínűbb, hogy a legtöbb rovásírásos betű prototípusa, amelyek az iráni ábécéből származnak, megfelelnek az ó-szogd betűknek, egy vagy kettő meglehetősen úgy néz ki, mint a Pehlevi zsoltárban, vagy a még korábbi Szasszanida emlékművekben.

Ez azonban megtévesztő lehet; néhány betű azok közül, amelyek a legkevésbé hasonlóak a szogd prototípusokhoz, amelyek látszanak a IV. táblázatból, szándékosan vannak egy szimmetrikus formában, és mindig fennáll a lehetőség, hogy ábécéje eltérően nézzen ki a szogdtól.

Természetesen sok változata van a bizánci görög ábécének, mindkét unciális, amelyet nagybetűkkel írtak, és a minuszkula, amely kisbetűkkel van írva.

Mi nagyon rossz ismerői vagyunk a heptalita ábécé változatosságának; ez unciális volt és abból az ábécéből származott, amelyett Nagy Sándor utódai vittek Közép-Ázsiába, és tovább élt fokozatosan elkorcsosulva halála után is 1000 évvel.

Hiányos maradványait, amiket érmékről gyűjtöttek Roman Ghirshman táblázatába *Les Cihionites-Hephtalites*, Cairo, 1958, p. 63. Ez a táblázat tartalmazza a (részleges) ábécéjét egy papír dokumentumnak, állítólag a 4. századból, fel-

fedezve a Kínai Turkesztán Loulanban (hivatkozás *Loulanként*), amely úgy tűnik, hogy néhány közeli párhuzama a rovásírásos betűknek, amelyek nem iráni eredetűek.

Vannak rovásírás táblái a runaábécéknek Ottó Donner, *Sur l'origine de l'alphabet Turc*, Journal de la Société Finno-Ougrienne XIV, i, Helsingfors, 1896, és A. von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Leipzig, 1941, p. 12, de egyik sem teljesen kielégítő; például a No. 2 (é) formái közé tartoznak a No. 7 (b/v²); az V. táblázat közvetlenül Radloff reprodukciós *Atlaszából* készült, az idézett műben Malov, és más tekintélyek ésszerű véleményét is be lehet venni. Én azonban nem állítom, hogy ez tökéletes.

A rovásírás betűk tényleges formáinak megtárgyalása előtt hasznos lesz rámutatni az iráni nyelvek és az ótörök helyesírási technika bizonyos különbségeire. Az arámi nyelvben bármelyik szó, amelyik nem kezdődik általános mássahangzóval vagy mély zárhanggal (ezt képviseli az *ain*, egy idegen kezdő hang az irániiban), az *aleph* által gondolták képviselni.

Az irániiban, bár az utóbbi hang valószínűleg nem létezik és a szavak, amik nem kezdődtek mássalhangzóval, egy sima magánhangzóval kezdődtek, a kezdő *aleph* fennmaradt minden nem mássalhangzóval kezdődő szó helyesírásában. A rovásírásos ábécében ez a szabályt nem tartották be, az *aleph* egyenértékű betűt csak hosszú *a:/e:* jelölésére használták, és eszerint nem voltak eszközök a rövid *a/e* írására. Ennek következtében a „ló”, *at*, egyszerűen *t*¹ –el írták (No. 29) és a „hús”, *et*, *t*² –vel (No. 30); még a „név” *a:t*, amit kellett volna írni (számok:) 1, 29, csak néha jelölte a No. 29. Vajon vagy nem az volt a célja, hogy a dolgukat nehezzé tegye azoknak az embereknek, akik nem törkök voltak, ez bizonyára nehezítette a dolgukat a modern tudósoknak. Azonban a szóban forgó probléma nem merült fel abban az esetben, ha a szavak vagy az első szótagok más magánhangzókkal kezdődtek, mivel a No. 2, 3, 4 és 5, amelyek más helyzetben csupán hosszú magánhangzók, változatlanul alkalmazzuk az első szótagban, a No. 2, 3, 4 és 5 óta, amelyek más pozíciókban csupán hosszú magánhangzókat képviselnek, változatlanul használjuk a szavak első szótagjaiban, függetlenül attól, hogy magán vagy mássalhangzóval kezdődnek, és függetlenül attól, vajon az általuk képviselt magánhangzó rövid vagy hosszú.

Most hozzá fogok az egyes betűk megvitatásához az V. táblában, és javaslom azokat a prototípusokat, amelyekből származnak.

1. *a:/e:* Lásd a IV. táblázatot; nagyon közel van a régi szogd *aleph*hez. A kérdéses 3(c) forma nagyon ritka, és valószínűleg a kőművesnek vagy a másolásnak a hibája.

2. *é/é:* Nem iráni; esetleg a görög *A (alpha)* Loulanban, de nincsenek nagyon közeli analógiái és lehet, hogy azt egyszerűen feltalálták.

3. *ı/ı:/i/i:* Lásd a IV. táblázatot; biztosan *yod*, amit módosítottak részarányos célokra; a Pehlevi zsoltároskönyvi forma, 4(b), közelebbi a szogdnál.

4. *o/o:/u/u*: Lásd a IV. táblázatot, biztosan *vau*; régi szogd forma és más iráni alakok, amely nem egy egyszerű függőleges görbe sima vonal; a bevezetett szöveget már megkülönböztették a No. 18. –tól.

5. *ö/ö:/ü/ü*: Lásd a IV. táblázatot; biztosan a görög Y (*upsilon*) megfordított kerekded formát; a 4(c) forma Loulanból származik.

6. *b¹/v¹* Lásd a IV. táblázatot; biztosan a *beth*; a régi szogd és pehlevi zsoltároskönyvi formák nagyon hasonlóak.

7. *b²/v²* Határozottan a görög B (*bēta*), 4(c) Loulanban.

8. *ç* Lásd a IV. táblázatot; ez inkább a *tsadde*, mint a görög Λ (*lambda*), noha inkább a No. 16(l²) a *tsadde*. Ez lehetett szándékos misztifikációja a feltalálónak. Ne feleddje, a No. 37 (*ič/ič*) egy No. 16 hoz hozzáadott vonallal sem a No. 8.

9. *d¹/d¹* Lásd a IV. táblázatot; logikusan ennek a *daleth*nek kell lenni, a betű hiányzik a régi szogd ábécéből. Nincsenek kettőzött betűk semmilyen iráni ábécében, de a 4(b) *daleth* betűk egyes szasszanida érméken ezzel nem ellentétesen nem más, mint fele ennek a betűnek.

10. *d²/d²* A görög Δ (*delta*) egy kis kör lett Közép-Ázsiában, mert a feltaláló úgy tűnik, hogy alkalmatlannak tekintette az ő ábécéjét. Elfogadta inkább a Loulanban és heftalita érméken a megkülönböztethetetlen görög K (*kappa*) 4(c) – t, amelyik, lásd a No. 14.-t, nem volt köteles a *k²* képviselőjére.

11. *veláris ġ* –nek logikusan a *gimmel*nek kell lenni, amelyek több formában látszanak az iráni ábécékben; még az ó-szogd forma sem nagyon közeli, és ez lehet egyszerűen kitalált.

12. *g* (veláris) körvonala nem más, mint a 4(c), a görög Γ (*gamma*) néhány heftalita érmén; ez inkább olyan, mint néhány formája a *lambdának*, amelyhez már megkülönböztető vonalat adtak néhány kései görög ábécében.

13. *k¹* (veláris)/x; Lásd a IV. táblázatot; a régi szogd forma meglehetősen közel van.

14. *k²* (veláris) Lásd a IV. táblázatot; bizonyára *kaph*; a régi szogd forma közelebb, mint a Pehlevi zsoltáré. Ez az egyetlen iráni betű, amelyik megfelelő volt elől lévő magánhangzókkal alkotott kapcsolatra.

15. *l¹*. Lásd a IV. táblázatot; bizonyára *lamed*; a régi szogd és Pehlevi zsoltároskönyv formái egész közeliek.

16. *l²*. Lásd a IV. táblázatot és a No. 8. –nál a megjegyzéseket. Ennek muszály a görög Λ (*lambdának*) lenni. A *lambda* legtöbb görög formája olyan, mint a No. 8, de a 4 (c) heftalita alakban és egyéb érmék mutatják a késői időszakban a *lambda* ilyen betű lesz.

17. *m*. Lásd a IV. táblázatot; kétségtelenül *mim*; a régi szogd forma közelebb, mint a Pehlevi zsoltárban, de úgy tűnik, a szimmetria érdekében módosították.

18. *n¹*. Lásd a IV. táblázatot; megkülönböztethetetlen a a régi szogd nuntól.

19. n^2 . Lásd a IV. táblázatot; valószínűleg a görög N (*nu*); nem ellentétes a 4(c), Loulan forma, egy függőleges gerinccel, amit a szimmetriáért illesztettek be; hasonlíts a No. 33. –al.
20. $\tilde{n}$. Lásd a IV. táblázatot; nyilvánvalóan kitalált, talán egyszerűsített kombinációja az n^1y^1 –nek, számuk 18 és 31; vagy két n^1 .
21. η . Lásd a IV. táblázatot; valószínűleg kitalált változatai ugyanannak az alcsoportnak.
22. p . Lásd a IV. táblázatot; logikusan létezni kell a *pe* –nek; valójában nagyon hasonlít az i.e. 5. –3. századi arámira, de ez alig lehet több mint véletlen, mert a régi szogd forma 4(a) sokat módosult és más késő Szasszanida formák még tovább módosultak; talán egyszerűbb elkerülni az összetévesztést a No. 32-vel.
23. r^1 . Lásd a IV. táblázatot; kétségen kívül *resh*; a régi szogd forma nagyon hasonló a rovás betűkhöz, és az eredeti arám forma; a Pehlevi zsoltároskönyv formája csupán egy függőleges vonal.
24. r^2 . Lásd a IV. táblázatot; valószínűleg a görög P (*rho*) forma, 4(c) egy hephtalita értelmével nem ellentétes ez a betű, de a szimmetria érdekében egyszerűsítették.
25. s^1 . Valószínűleg *samech*; sem a régi szogd, sem a Pehlevi zsoltároskönyv-forma nem nagyon közeli, de mindkettő két ívelt vonal kombinációja.
26. s^2 . Lásd a IV. táblázatot; valószínűleg a görög C (*sigma*) kiegyenesítve kerül el a zűrzavart a No. 18 megfordításával, egyik formája a hephtalita értéken, 4(c) majdnem egyenes.
27. $\mathfrak{s}^1$. Lásd a IV. táblázatot; kétségtelenül *shin*; a régi szogd forma nincs túl közel, de a korábbi szasszanida forma nagyon hasonlít egy rovásírás változathoz; a Pehlevi zsoltároskönyvforma azonos a *samechel*.
28. Lásd a IV. táblázatot; valószínűleg kitalált.
29. t^1 . A rovásírásos forma jó sok változat, de az eredeti betű valószínűleg egy szöveget ábrázol egy alul háromnegyed kör alakú nyílás felett; ez nem hasonlít a korábbi szasszanida *tau* formára, 4(b), a logikai választék erre a betűre a régi szogd *tau* forma, 4(a), inkább, mint a No. 30; esetleg kitalált.
30. t^2 . Lásd a IV. táblázatot; a hasonlóság a *tau* -hoz, lásd a 29. számút, megtévesztő lehet; a Loulan formája a görög T (*tau*) –nak nem ellentétes ezzel a betűvel.
31. y^1 . *Yod* ennek a betűnek nem volt felhasználható, mert már prototípus volt a No. 2 részére; a korábbi tudósoknak nem volt kétséges helyes megjelölésükben, hogy ez a betű a *ja*: „egy íj” piktogramja.
32. y^2 . Lásd a IV. táblázatot; valószínű a görög I (*iota*), amit a *y* képviselt egy másik magánhangzó előtt; a Loulan, 4(c), egy fordított, közel párhuzamos forma.
33. z . IV. táblázat; *zain*, amelyik megkülönböztetlenné vált a régi szogd *nun* –tól, prototípusként nem volt megfelelő; valószínűleg a görög Z

(zeta); nem eltérően a Loulan formától, és a késő heptalita érméken, 4(c), egy beillesztett függőleges gerinccel a szimmetria miatt; hasonlít a No. 19. –hez.

A javasolt szilárd és kísérleti azonosítások a fenti VI. táblázatban vannak meghatározva. Úgy tűnik, hogy elegendő bizonyítéka van a hipotézisnek, hogy a rovásírás ábécé gerincét az iráni ábécé adta, kiegészítve a görög ábécé néhány betűjével, sajátosan jelző működése ebből származott, hogy a hozzájuk kapcsolódó magánhangzókkal voltak elülső magánhangzók, és felújítva készítsen egy részarányos ábécét, nem vészesen hasonlót az eredetikhez. Ezen kívűk az egyszerű betűkhöz felsorolva vannak a rovásírásban több betűt képviselő kombinált hangok. Közülük három, az No. 37-től No. 36-ig az V. táblázatban képviselnek két egymást követő mássalhangzót, *lt*¹, *nç*, és *nt*, a fennmaradó, No. 37.-től No. 41.-ig egy magán és egy mássalhangzó kombinációi, az azonos betűt használják magánhangzó előtt, vagy követi a mássalhangzót. Úgy tűnik, nem lehet kitalálni, miért választotta a feltaláló e hangok sajátos kombinációinak külön kezelését. Egyik sem visel e betűk közül bármilyen kapcsolatot az egyes betűket képviselő hangokhoz, és ezek biztosan kitaláltak voltak. Egyikük, a No. 39. majdnem biztosan az ok „egy nyíl” piktogramja, amely logikai párban a No. 31 egy íj piktogramjával, és lehetséges, hogy a No. 38 egy nyílhegynek a piktogramja, de nincs szó ezzel a jelentéssel, ami úgy hangzik, mint *ık*, vagy *ki*. A No. 40 és 41 számúak sokban hasonlítanak egymásra, de biztosan különböző betűk.

A No. 41 csak kétszer fordul elő az Irk Bitigben (Jóslatok könyvében) és töredékes táblázatában a rovásírásos betűknek a manicheus szír írással egyenértékűen (*ETU II* 24). Mi természetesen nem tudunk biztosnak lenni abban, hogy minden egyesített betű fennmaradt. A No. 42 lehet egy másik. Első pillantásra úgy néz ki, mint egy változata a No. 29 (*t*¹) –nek, de nem lehet az a betű, mert csak kétszer fordul elő az Ongin feliratban, az 5 és 6 vonalak társításban a No. 12 -vel, ami képviseli a g-t elülső magánhangzókkal. Ennek a csoportnak a törzsneve az oguzzal kapcsolatos. Nem a törzsi név, amely ad egy nyomot annak a még nem azonosított hangnak.

Végül melléklem az V táblázat alapján a No. 43-45 betűket, amelyeket különböző helyeken már olvastak, de valójában soha nem léteztek. A No. 43-at olvasták a *Toñ*. 26. sorában és *Malov* No. 2 és No. 49-ben; a *Toñ*. –ban és valószínűleg más feliratokban is, ez csupán egy félreértése két egymást követő, No. 15 és 38 betűnek, és átírva *lık* kell legyen. A másik két betűt is krétával jelölték *Malov* No. 49. fényképében, ami egyéb kétes és hamis formákat tartalmaz, és kétségtelenül téves egyéb betűket.

A tanulmány végén szeretném kifejezni őszinte hálámat Dr. A. D. H. Bivarnak, a Londoni Egyetem Keleti és Afrikai Tanulmányok Tanszékének, akik nagyon segítettek nekem a Közép-Ázsiában használt különböző ábécék ismeretével és más értékes gondolatokkal.

I. tábla.

Török és iráni mássalhangzó hangok.

Tájékoztató. A sajátos török hangok NAGYBETŰKKEL, a sajátos irániak *dőlt* betűkkel, a többi közös mindkét nyelven; a v. „zöngés”, az u. „zöngétlen”; nem biztos, hogy a zöngés dentipalatális affrikáta létezett bármelyik nyelvben a 6. században.

	Plosives		Fricatives		Na- sals	Affricates		Sibilants		Semi- vowels
	v.	u.	v.	u.		v.	u.	v.	u.	
Labial	b	p	v	f	m					w
Dental	d	t	ð	ʃ	n			z	s	
Dentipalatal						(c)	ç			
Palatal					ñ			ʒ	ʃ	y
Postpalatal	g	k			ŋ					
Velar		ʁ	ğ	x	ŋ					

II. tábla.

Az (arámi) Iráni Ábécé

<i>aleph</i>	א	(smooth vocalic ingress), ā(a)	<i>lamed</i>	ל	l, (d,ð)
<i>beth</i>	ב	b,v	<i>mim</i>	מ	m
<i>gimel</i>	ג	g,ɣ	<i>nun</i>	נ	n
<i>daleth</i>	ד	d,ð	<i>samekh</i>	ס	s
(<i>he</i>	ה	-)	(<i>ain</i>	ע	-)
<i>vau</i>	ו	w,ō,ū(u)	<i>pe</i>	פ	p,f
<i>zain</i>	ז	z,ž	<i>tzaddi</i>	צ	ʔ/ʃ
<i>kheth</i>	ח	χ	(<i>koph</i>	ק	-)
(<i>leth</i>	ט	-)	<i>resh</i>	ר	r
<i>yod</i>	י	y,ē,l(i)	<i>shin</i>	ש	ʃ
<i>kaph</i>	כ	k	<i>tau</i>	ת	t

III. tábla.

Török és iráni magánhangzó hangok.

Türkü	<i>a,a:</i> ; <i>e,e:</i> ; <i>é,é:</i> ; <i>i,i:</i> ; <i>ı,i:</i> ; <i>o,o:</i> ; <i>u,u:</i> ; <i>ö,ö:</i> ; <i>ü,ü:</i> .
Iranian	<i>a,d:</i> ; -- ; <i>-ē:</i> ; -- ; <i>i,ī</i> ; <i>-ō</i> ; <i>u,ū</i> ; -- ; -- .

IV. tábla.

Nos.	26	3	15	22	21	1	14	39	5	13	23	30	33	19	40	41	34
	ı	ı	ı	ı	ı	ı	ı	ı	ı	ı	ı	ı	ı	ı	ı	ı	ı
	8	16	27	37	24	25											
	ı	ı	ı	ı	ı	ı											
	18	6	32	20	31	4	28	17									
	ı	ı	ı	ı	ı	ı	ı	ı									
	35	9															
	ı	ı															
	7	2															
	ı	ı															

V. tábla.

Tájékoztató. 2. oszlop. Csupán a hátul képzett (mély hangrendű) magánhangzókkal harmonizáló betűk vannak ¹-es felső indexel jelölve, az elől képzett (magas hangrendű) magánhangzókkal harmonizáló betűk ²-es felső indexel vannak jelölve. Ha egy betű bármelyiket, egy rövid vagy egy hosszú magánhangzót képviselhet, csak a rövid magánhangzó van mutatva.

3. oszlop. A betűformák a Külső Mongóliai betűformák alapján vannak megadva (a), az említett dokumentumok alapján (b) valamint az említett Kh. és Tuvai feliratok alapján, a megfordított formák kivételével, (c) alatt.

A 3(a) -ban a formák a Toñ.-ban vannak először megadva, elválasztva vesszővel azokat a K.T. és B.X.-ban és egy pontosvesszővel az említett ujgur műemlékekben.

A 3(b) -ben a formák sorrendje a Toyok, pontosvessző, Jóslatok Könyve, vessző, Tunhuang levél, pontosvessző, Maichus szövegek.

4. oszlop. Párhuzamok a régi szogd ábécéből az (a) alatt vannak feltüntetve, a Pehlevi zsoltároskönyvből és más forrásokból említett szövegben a (b) alatt, egy görög ábécé szerinti (c) egyedi forrásokból, ahogy a szövegben említett.

1	2	3			4		
		(a)	(b)	(c)	(a)	(b)	(c)
1	a:/e:	√	Λ; 𐰢, 𐰣; Δ	√, X(?)	√	-	-
2	é	-	-	χ χ	-	-	Δ(?)
3	i/l	𐰤	Γ; 𐰥, 𐰦; 𐰧	𐰤	𐰤	𐰤	-
4	o/u	𐰨, 𐰩; 𐰪	𐰨; 𐰩, 𐰪; 𐰫	𐰨 𐰪	𐰨	-	-
5	ö/ü	𐰬, 𐰭; 𐰮	𐰬; 𐰭, 𐰮; 𐰯	𐰬 𐰭 𐰮	-	-	𐰮
6	b/v ¹	𐰲, 𐰳; 𐰴	𐰲; 𐰳, 𐰴; 𐰵	𐰲 𐰴	𐰲	𐰲	-
7	b/v ²	𐰶, 𐰷; 𐰸	𐰶; 𐰷, 𐰸; 𐰹	𐰶 𐰸	-	-	𐰶
8	ç	𐰺, 𐰻; 𐰼	𐰺; 𐰻, 𐰼; 𐰽	𐰺	𐰺	𐰺	-
9	d/ǰ ¹	𐰾; 𐰿	𐰾; 𐰿, 𐱀; 𐱁	𐰾 𐰿	-	𐰿	-
10	d/ǰ ²	X, x; X	X; 𐰾, X; X	X +	-	-	(X κ)
11	ğ	𐰿, 𐱁; 𐱂	𐰿; 𐱁, 𐱂; 𐱃	𐰿 𐱁 𐱂	𐰿	-	-
12	g	𐱄, 𐱅; 𐱆	𐱄; 𐱅, 𐱆; 𐱇	𐱄 𐱆	-	-	𐱄
13	x/k ¹	𐱈, 𐱉; 𐱊	𐱈; 𐱉, 𐱊; 𐱋	𐱈	𐱈	-	-
14	k ²	𐱌, 𐱍; 𐱎	𐱌; 𐱍, 𐱎; 𐱏	𐱌 𐱍 𐱎	𐱌	-	-
15	l ¹	𐱐, 𐱑; 𐱒	𐱐; 𐱑, 𐱒; 𐱓	𐱐 𐱑 𐱒	𐱐	𐱐	-
16	l ²	𐱔, 𐱕; 𐱖	𐱔; 𐱕, 𐱖; 𐱗	𐱔 𐱖	-	-	𐱔
17	m	𐱘, 𐱙; 𐱚	𐱘; 𐱙, 𐱚; 𐱛	𐱘 𐱚	𐱘	𐱘	-
18	n ¹	𐱜	𐱜; 𐱝, 𐱞; 𐱟	𐱜	𐱜	-	-

1	2	3			4		
		(a)	(b)	(c)	(a)	(b)	(c)
19	n ²	𐌺, 𐌺; 𐌺	𐌺; 𐌺, 𐌺; 𐌺	𐌺 𐌺	-	-	𐌺
20	ñ	𐌺, 𐌺; -	-; 𐌺, 𐌺; 𐌺	-	-	-	-
21	ŋ	𐌿, 𐌿; 𐌿	𐌿; 𐌿, 𐌿; 𐌿	𐌿 𐌿	-	-	-
22	p	𐍆, 𐍆; 𐍆	𐍆; 𐍆, 𐍆; 𐍆	𐍆	𐍆	𐍆	-
23	r ¹	𐍇, 𐍇; 𐍇	𐍇; 𐍇, 𐍇; 𐍇	𐍇 𐍇 𐍇	𐍇	-	-
24	r ²	𐍇, 𐍇; -	𐍇; 𐍇, 𐍇; 𐍇	𐍇	-	-	𐍇
25	s ¹	𐍂, 𐍂; -	𐍂; -; 𐍂; 𐍂(s), 𐍂(s)	-	𐍂	𐍂	𐍂
26	s ²	-	𐍂(s), 𐍂(s); 𐍂(s), 𐍂(s)	-	-	-	𐍂
27	ʃ ¹	𐍃, 𐍃; 𐍃	𐍃; 𐍃, -; -	𐍃 𐍃	𐍃	𐍃	-
28	ʃ ²	-	-	𐍃	-	-	-
29	t ¹	𐍄, 𐍄; 𐍄	𐍄; 𐍄, 𐍄; 𐍄	𐍄 𐍄	𐍄	𐍄	-
30	t ²	𐍄, 𐍄; 𐍄	𐍄; 𐍄, 𐍄; 𐍄	𐍄 𐍄	-	-	𐍄
31	y ¹	𐍅	𐍅; 𐍅, 𐍅; 𐍅	𐍅 𐍅	-	-	𐍅
32	y ²	𐍅, 𐍅; 𐍅	𐍅; 𐍅, 𐍅; 𐍅	𐍅 𐍅	-	-	𐍅
33	z	𐍆, 𐍆; 𐍆	𐍆; 𐍆, 𐍆; 𐍆	𐍆 𐍆 𐍆	-	-	𐍆
34	lt ¹	𐍇	𐍇	-	-	-	-
35	nç	𐍈	-; 𐍈, 𐍈; 𐍈	𐍈 𐍈	-	-	-
36	nt	𐍉, 𐍉; 𐍉	𐍉	𐍉	-	-	-
37	ıç/iç	𐍊	𐍊	-	-	-	-
38	ik/ki	𐍋, 𐍋; 𐍋	𐍋	𐍋	-	-	-
39	ok/uk	𐍌, 𐍌; 𐍌	-; 𐍌, 𐍌; -	𐍌 (?)	-	-	-
40	ök/ük	𐍍, 𐍍; 𐍍	-	𐍍	-	-	-
41	op/up	-	-; 𐍎, -; 𐍎	-	-	-	-
42	?	𐍏	-	-	-	-	-
43	𐍐 𐍑	𐍐 𐍑	-	𐍐 𐍑	-	-	-
44	-	-	-	𐍐 𐍑	-	-	-
45	-	-	-	𐍐 𐍑	-	-	-

VI. tábla.

A rovásírás ábécé és a javasolt prototípusok.

Sounds	letters	associated vowels		
		back	front	all
a:/e:				aleph(א)
é/ê:			alpha(A) (?)	
i,î:/i,î:				yod(י)
o,ô:/u,u:		vau(ו)		
õ,ö:/ü,û:			upsilon(Υ)	
b,v		beth(ב)	beta(B)	
ç(/c)				tsadde(צ)?
d/d		daleth(ד) (?)	(kappa K)?	
f see p				
ğ		gimel(ג) (?)		
ġ			gamma(Γ)	
velar k/x		cheth(ח)		
post palatale			kaph(כ)	
l		lamed(ל)	lamda(Λ)	
m				mim(מ)
n		nun(נ)	nu(N)	
ñ				(invented)
o				(invented)
p,f				pe(פ)
r		resh(ר)	rho(P)	
s		samech(ס)	sigma(C)	
ş		shin(ש)	(invented)	
t		tau(ת)?	tau(T)	
v see b				
x see k				
y		(pictogram)	iota(I)	
z				zeta(Z)

A fordító megjegyzése:

A Clauson által használt angol nyelvészeti kifejezéseket nem „magyarítottam”, meghagytam a Clauson által használt szavakat.

(A fordítást az eredetivel összevetette: *Batizán Emese*)